

مجلس شورای اسلامی ایران

پایان نامه کارشناسی ارشد علوم سیاسی

عنوان:

اندیشه‌ها و مواضع سیاسی

آیت الله العظمی بروجردی

استاد راهنما:

دکتر منصور میراحمدی

۱۳۸۷ / ۱ / ۳۳۷

استاد مشاور:

دکتر داوود فیرحی

نگارنده:

سید محمد مهدی میرجلیلی

اسفند ۱۳۸۳ ۶۰۵۷۰۰۹۳۸۳

به روان پاک برادر شهیدم

سید نورالله میرجلیلی

که مرا به آموختن وصیت نمود

تقدیر و تشکر

بی شک، کتاب ناتمام و نهاد ناآرام آفرینش بدون حضور استاد و معلم به کمال نمی‌رسد و این نوشتار به عنوان مکتوبی پایان یافته، اگر ارزش علمی و معنوی داشته باشد مرهون تلاش اساتید بزرگواری است که هر یک به نوعی در این امر سهیم می‌باشند.

در این راستا برخورد فرض می‌دانم که از استاد محترم راهنما جناب آقای دکتر میراحمدی که متواضعانه مسئولیت هدایت این رساله را به عهده گرفتند، و نیز استاد محترم مشاور جناب آقای دکتر فیروزی که افق‌های جدیدی را به رویم گشوده‌اند و از جناب آقای دکتر لکزیی که مرا در انتخاب این موضوع راهنمایی کردند، قدردانی می‌کنم.

جای دارد از تمام مسئولین محترم مؤسسه آموزش عالی باقرالعلوم علیه السلام و آقای علی کولار تالیپست این مجموعه که با حداقل امکانات موجود در فراهم آوردن محیطی مناسب از هیچ کوشش دریغ نوزیدند تشکر کنم.

و در نهایت از همسر و یگانه فرزندم که با حمایت‌های خود مرا یاری دادند

سپاسگزارم.

فهرست

صفحه

عنوان

مقدمه: طرح تفصیلی پژوهش

- ۱- بیان مسأله: تشریح ابعاد و حدود مسأله و معرفی دقیق آن، بیان جنبه‌های مورد توجه در پژوهش حاضر..... ۲
- ۲- علت انتخاب موضوع، اهمیت و فایده آن..... ۳
- ۳- سابقه پژوهش..... ۳
- ۴- سؤال اصلی پژوهش..... ۴
- ۵- فرضیه‌های پژوهش..... ۴
- ۶- مفاهیم و متغیرها..... ۴
- الف - اندیشه سیاسی..... ۴
- ب - فقه..... ۴

ج - سیاست	۴
د - فقه سیاسی	۵
هـ - ولایت در امور حسبیه	۵
ی - ولایت مطلقه فقیه	۵
۷- سئوالات فرعی	۵
۸- پیش فرضهای پژوهش	۶
۹- اهداف پژوهش (شامل اهداف علمی، کاربردی و ضرورت‌های خاص انجام پژوهش)	۶
۱۰- روش پژوهش	۶
۱۱- روش تجزیه و تحلیل اطلاعات و داده‌ها	۶
۱۲- سازمان دهی پژوهش	۷

فصل اول: چهارچوب نظری (نظریه بحران) و مفاهیم

مقدمه:	۹
۱-۱ چهارچوب نظری (نظریه بحران)	۱۰
۲-۱ مفاهیم	۱۶
۱-۲-۱ اندیشه سیاسی	۱۶
۲-۲-۱ فقه	۱۷
فراابی و فقه	۲۰
۳-۲-۱ سیاست	۲۲
تعریف سیاست از دیدگاه اندیشمندان مسلمان و غیر مسلمان	۲۴
فقه سیاسی	۲۶

۲۹ فقه سیاسی از دیدگاه آیه‌الله بروجردی
۳۰ ۱-۲-۵ ولایت در امور حسبیه
۳۲ ۱-۲-۶ ولایة مطلقه فقیه

فصل دوم: زندگانی حضرت آیه‌الله بروجردی

۳۵ مقدمه
۳۶ الف - زندگی علمی آیه‌الله بروجردی
۳۷ ۱-۱- سابقه خانوادگی
۳۷ ۱-۱-۱- تولد
۳۷ ۱-۱-۲- پدر و مادر
۳۸ ۱-۱-۳- خاندان و نسب آیه‌الله بروجردی
۳۹ ۱-۱-۴- نسب ایشان از جهة پدرانش
۴۰ ۱-۱-۵- نسب ایشان از جهة مادرش
۴۱ ۱-۱-۶- کودکی آیه‌الله بروجردی
۴۲ ۱-۱-۷- ازدواج آیه‌الله بروجردی
۴۳ ۱-۱-۸- فرزندان و دامادهای آیه‌الله بروجردی
۴۴ ۱-۲- مراکز و دوران تحصیل
۴۷ ۱-۲-۱- توقف در بروجرد و ادامه کارهای علمی
۴۸ ۱-۲-۲- دوران تدریس در بروجرد
۴۸ ۱-۲-۳- کارهای تحقیقی در بروجرد
۵۰ ۱-۳- اساتید

۵۰ ۱-۳-۱ اساتید ایشان در اصفهان
۵۱ ۲-۳-۱ اساتید ایشان در حوزه علمیه نجف
۵۱ آخوند خراسانی
۵۲ جهانگیرخان قشقایی
۵۳ سید محمد باقر درچه‌ای
۵۳ سید محمد کاظم یزدی
۵۴ شیخ الشریعة اصفهانی
۵۵ ۴-۱ تدریس و شاگردان آیه‌الله بروجردی
۵۵ ۱-۴-۱ آیت الله بروجردی و تدریس
۵۸ ۲-۴-۱ آیه‌الله بروجردی و شاگردان
	ب- زندگی مذهبی آیه‌الله بروجردی
۶۰ ۱-۲ زندگی مذهبی در بروجرد
۶۳ ۳-۲ نظر علماء و بزرگان در رابطه با مقام علمی و مرجعیت آیه‌الله بروجردی
۶۵ ۴-۲ آثار علمی آیه‌الله بروجردی
۶۵ الف: کتابهای رجالی
۶۸ ب: کتابهای حدیثی
۶۸ ج: تألیفات فقهی
۶۹ د: کتابهای اصولی
۶۹ تألیفات متفرقه
۷۱ ۳-۲ فعالیت‌های تبلیغی و اخلاقی، آموزشی و رفاهی آیه‌الله بروجردی

۷۱	۲-۳-۱ فعالیتهای تبلیغی.....
۷۱	۲-۳-۲ ملکات نفسانی و فضائل اخلاقی آیه‌الله بروجردی
۷۳	۳-۳-۳ فعالیتهای و خدمات آموزشی آیه‌الله بروجردی.....
۷۵	۲-۳-۴ فعالیت‌ها و خدمات رفاهی و عام‌المنفعه آیه‌الله بروجردی.....
۷۶	ارتحال ملکوتی مرجع شیعیان جهان.....

فصل سوم: مواضع سیاسی آیه‌الله بروجردی

۷۹	مقدمه.....
۸۳	۱- مواضع سیاسی آیه‌الله بروجردی پیرامون نهضت ملی شدن نفت.....
۹۰	۲- مواضع آیه‌الله بروجردی با فدائیان اسلام.....
۹۰	مقدمه.....
۹۰	۲-۱ زمینه‌های شکل‌گیری جمعیت فدائیان اسلام.....
۹۹	۳- آیه‌الله بروجردی و وحدت مسلمین.....
۱۰۵	۴- مواضع سیاسی آیه‌الله بروجردی با دولت پهلوی.....

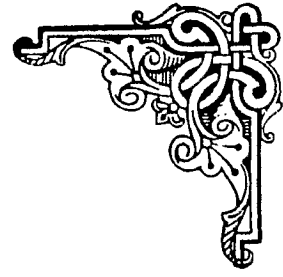
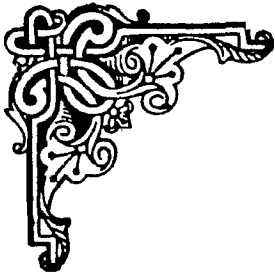
فصل چهارم: اندیشه سیاسی آیه‌الله بروجردی

۱۱۴	مقدمه.....
۱۱۴	۱- از ابتدای عصر غیبت تا سلطنت صفویان.....
۱۱۵	۲- عصر صفویه.....
۱۱۵	۳- از سقوط صفویه تا ابتدای قاجار.....
۱۱۵	۴- از ابتدای قاجار تا عصر مشروطه.....
۱۱۵	۵- عصر مشروطه.....

۱۱۵	۶- بعد از مشروطه تا انقلاب
۱۱۶	۷- دوره انقلاب اسلامی
۱۲۱	۱-۴ دین و سیاست
۱۲۶	۲-۴ اندیشه سیاسی فدائیان اسلام
۱۳۲	۳-۴ اندیشه سیاسی آیه الله بروجردی
۱۳۲	مرحله اول: عصر شکوفایی فقه خصوصی
۱۳۲	مرحله دوم: عصر سلطنت و ولایت
۱۳۴	مرحله سوم: عصر مشروطیت و نظارت
۱۳۴	مرحله چهارم: عصر جمهوری اسلامی

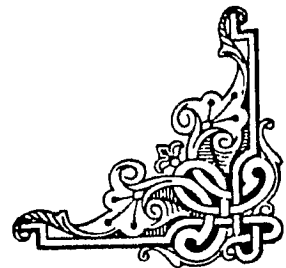
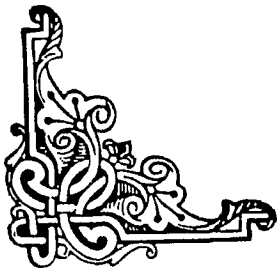
خاتمه: خلاصه و نتیجه گیری

۱۵۱	فهرست منابع
۱۵۱	الف - فهرست کتب
۱۵۶	ب - فهرست مقالات و مجلات
۱۵۸	ج - منابع انگلیسی
۱۵۸	د - مصاحبه

مقدمه:

طرح تفصیلی پژوهش

۱- بیان مسأله: تشریح ابعاد و حدود مسأله و معرفی دقیق آن، بیان جنبه‌های

مورد توجه در پژوهش حاضر

آیه‌الله بروجردی از مراجع بزرگوار تقلید معاصر است که مقلدین زیادی را به خود اختصاص داده است. وی با سیاست خاصی که در دوران زعامت و مرجعیت خویش اتخاذ کرد باعث شد که نهال نوپای حوزه علمیه قم که توسط آیه‌الله العظمی حائری یزدی تأسیس شده بود جان تازه‌ای بگیرد و زمینه را برای یک حیات علمی فراهم آورد که ثمره آن تربیت طلاب و دانشمندانی شد، که هر یک از آنها نقش مهمی را در ایجاد و تداوم انقلاب اسلامی ایفاء کردند.

آیه‌الله العظمی بروجردی نه تنها نقشی سترگ در تحولات ایران ایفاء نمودند بلکه در قلمرو جهان اسلام با ژرف‌اندیشی که داشتند باعث شدند که نگرش رئیس‌الازهر مصر و جامعه اهل سنت به مذهب شیعه وارد مرحله تازه‌ای گردد. به طور خلاصه ایشان با اتخاذ نوعی موضع بی‌طرفی سیاسی (البته به معنای عدم انفعال در مقابل سیاست) بود، جامعه بحران زده ایران را که از زمستان سرمازده مشروطیت سربرآورده بود، نجات بخشید. لذا ایشان با اندیشه فقهی و سیاسی که مبتنی

بر ولایت فقیه در امور حسبیه بود مواضع سیاسی خاصی را اتخاذ کردند. اکنون سعی این پژوهش بر این است که اندیشه سیاسی - فقهی و مواضع سیاسی وی در یک پژوهشی مستقل مورد بررسی و کنکاش قرار گیرد تا چراغی باشد برای دستدارانی که می‌خواهند هویت اسلامی و ایرانی خود را غنا بخشند.

۲- علت انتخاب موضوع، اهمیت و فایده آن

با توجه به نقش مهمی که آیه‌الله العظمی بروجردی در تاریخ معاصر ایران ایفاء نمودند، مع الاسف تاکنون پژوهشی علمی و آکادمیک در مورد ایشان صورت نگرفته است و لذا جا دارد تا درباره این فقیه بزرگ پژوهشی صورت گرفته تا نقش وی در تحولات معاصر ایران مشخص شود البته اهمیت علمی تحقیق در این نکته نهفته است که می‌توان کلیت اندیشه وی را مورد بررسی قرار داد تا ارتباط آن را با بحران زمانه وی مورد بررسی قرار داد. البته انگیزه‌های شخصی اینجانب در انتخاب این موضوع بی‌اثر نبوده است.

۳- سابقه پژوهش

از اولین کتبی که در زمینه زندگانی آیه‌الله العظمی بروجردی به نگارش درآمده است اثر علی دوانی می‌باشد که به صورت صرفاً توصیفی و گزارشی به زندگانی وی پرداخته است. همچنین نظرات فقهی و سیاسی ایشان در کتاب «دراسات فی ولایة الفقیه و فقه الدولة الاسلامیه» نوشته حسینعلی منتظری تبیین شده است، ضمن اینکه در بحث «وجوب صلوة الجمعة والمسافر» ایشان در طی سالیانی که تدریس می‌فرمودند، نکاتی چند توسط نویسنده کتاب دراسات به نگارش و تقریر درآمده است و البته خاطرات زیادی در مجله شماره ۴۳ و ۴۴ حوزه وجود دارد که در این میان کمتر اثری می‌شود که به صورت منسجم به موضوع اندیشه‌های فقهی آیه‌الله بروجردی پرداخته شده باشد و این در حالیست که آثار مذکور کلیت اندیشه‌های سیاسی وی را مورد بررسی قرار نداده‌اند، این پژوهش با

نگاهی کلان به اندیشه وی سعی دارد که خلاء ناشی در این زمینه را پر نماید.

۴- سؤال اصلی پژوهش

اندیشه‌ها و مواضع سیاسی آیه‌الله بروجردی چیست؟ و بر چه مبنای فقهی استوار است؟

۵- فرضیه‌های پژوهش

اندیشه‌ها و مواضع سیاسی آیه‌الله بروجردی اصلاحی است و بر مبنای فقهی نظریه ولایت در امور حسبیه استوار است.

۶- مفاهیم و متغیرها

الف - اندیشه سیاسی: اندیشه سیاسی علماء شیعه مجموعه‌ای از مفاهیم و آراء و عقاید به هم پیوسته است و با توجه به کلیت نظریه امامت در باب تشکیل نظام سیاسی است که آن را تبیین و توضیح و توصیف می‌کند.

ب - فقه: معروفترین تعریف فقه را حسن بن زیدالدین، صاحب معالم که او نیز از فقهای عصر نهضت مجدد مجتهدان می‌باشد که به نظر وی:

«الفقه هو العلم بالاحکام الشرعیه الفرعیه عن ادلتها التفصیلیه»: فقه دانستن احکام شرعی و فرعی است که از دلیل تفصیلی به دست آمده است.^{۱۱} بنابراین فقه مطلق دانستن احکام نیست بلکه دانستن استدلالها است یعنی دانستن از روی ادله و وسائط در اثبات آنها و نه وسائط در ثبوت.

ج - سیاست: از POLIS یونانی به معنای «دولت شهر» گرفته شده است و لذا تعاریفی هم که از سیاست ارائه داده‌اند، بیشتر ارتباط به دولت دارد و بی‌جهت راه را برای تعریف سیاست تنگ و تاریک می‌کند به همین جهت که تعاریف متأخرتر از سیاسی بر امور همچون قدرت تصمیم‌گیری و تخصیص آمرانه ارزش‌ها متمرکز شده‌اند و سیاست، به عنوان ابزار خاص حل نزاع، می‌بایستی

۱- حسن بن زیدالدین، معالم الاصول، قم: کتابخانه آیه‌الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۹ ق، ص ۶۶.

اختلافات را از طریق مذاکره و وساطت حل کند نه از طریق زور و قدرت و در زبان عربی مصدر است و معانی نسبتاً متعددی دارد و «اداره کردن و تدبیر امور» یکی از معانی حقیقی این واژه می باشد.

د - فقه سیاسی: «الفقه سیاسی هو الفهم الدقیق لثئون الامة الداخلیه و الخارجیه و تدبیر هذا الشئون و رعایتها علی ضوء احکام التشریح و هدیها» فقه سیاسی آن چیزی است که فهم دقیق را برای تنظیم روابط داخلی و خارجی مسلمان مهیا می کند و براساس احکام نورانی اسلام می باشد.^{۱۱}

ه - ولایت در امور حسبیه: مراد از آن سرپرستی اموری هست که در هیچ شرائطی، شارع مقدس راضی به ترک آنها نیست و شرعاً نیازمند ولایت است و ولی خاصی ندارد و فقیه عادل در این امور مجاز به تصرف است که بعضی فقیهان این جواز تصرف را ناشی از ولایت فقیه می دانند و بعضی فقیه را حتی در امور حسبیه فاقد ولایت شرعی دانسته و تنها به عنوان قدر متیقن مجاز به تصرف می دانند.

ی - ولایت مطلقه فقیه:

- ۱- تقید به امور عمومی و حکومت و سیاست
- ۲- تقید به مصلحت جامعه اسلامی
- ۳- عدم تقید به امور حسبیه
- ۴- عدم تقید به چهارچوب احکام فرعی الهی و ثانویه
- ۵- عدم تقید به قوانین بشری از جمله قانون اساسی

۷- سئوالات فرعی

- ۱- زمینه های تکوین شخصیت و زندگی علمی و مذهبی آیه الله بروجردی چگونه بوده است؟
- ۲- مهمترین مواضع سیاسی آیه الله بروجردی نسبت به تحولات سیاسی معاصر ایران و سیاستهای پهلوی چیست؟

۱- محمد بهار القادر ابوفارس، الفقه السیاسی عند الامام الشهدی حسن البناء (عمان: دار عمان، ۱۴۱۹ ق / ۱۹۹۸ م)، ص ۱۴.

۳- دیدگاه آیه‌الله بروجردی نسبت به ولایت فقیه چیست، این نظریه چه جایگاهی در

اندیشه‌های سیاسی و فقهی وی دارد؟

۸- پیش فرضهای پژوهش

۱- آیه‌الله بروجردی در بینش فقهی خود به تلفیقی از احکام عقل و نقل توجه دارند از این رو

اندیشه‌ها و مواضع سیاسی وی متأثر از این دیدگاه می‌باشد.

۲- دیدگاه ایشان در قالب «فقه سیاسی» جای گرفته بنابراین الگوی تحلیل حاضر با «فلسفه سیاسی»

و غیره فاصله می‌گیرد.

۹- اهداف پژوهش (شامل اهداف علمی، کاربردی و ضرورت‌های خاص انجام

پژوهش)

بیان اندیشه‌ها و مواضع سیاسی آیه‌الله بروجردی در دوران ۱۶ ساله زعامت و مرجعیت ایشان

می‌باشد که به تصویر اندیشه ایشان در این دوره پرداخته می‌شود تا نسبت آیه‌الله بروجردی به

عنوان رئیس دین در ارتباط با سیاست درک شود و ثانیاً با استفاده از تاریخ گذشته، و تبیین و احیاناً

تنقید از آن به آینده با نگاه واقع‌بینانه‌تری بیان‌دیشیم.

۱۰- روش پژوهش

نوع روش پژوهش توصیفی و تحلیلی می‌باشد.

۱۱- روش تجزیه و تحلیل اطلاعات و داده‌ها

بر اساس کتاب «فهم نظریه‌های سیاسی» که توسط توماس اسپریگنز نوشته شده است و اشاره به

«نظریه بحران» دارد، اطلاعات و داده‌های مربوط به اندیشه سیاسی و مواضع او مورد بررسی قرار

گرفته است.

۱۲- سازمان دهی پژوهش

این پژوهش از یک مقدمه و چهار فصل تشکیل شده است و در مقدمه طرح تفصیلی تحقیق آمده است و در چهار فصل بعدی به ترتیب سئوالات فرعی فصول سازمان یافته است.

مقدمه: طرح تحقیق

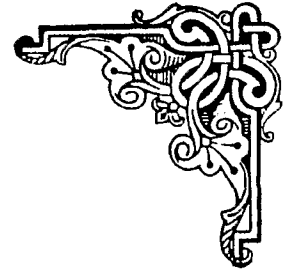
فصل اول: مفاهیم و چهارچوب نظری (نظریه بحران)

فصل دوم: زندگی و زمانه آیه الله بروجردی

فصل سوم: مواضع سیاسی آیه الله بروجردی در نهضت ملی شدن نفت، فدائیان اسلام، دولت

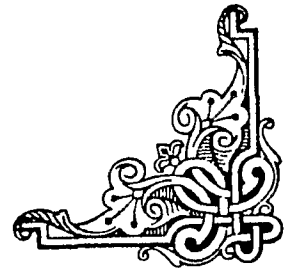
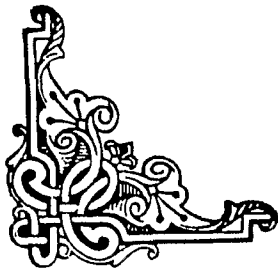
پهلوی و اتحاد اسلام

فصل چهارم: مبانی فقهی اندیشه و مواضع سیاسی آیه الله بروجردی

فصل اول:

چهارچوب نظری (نظریه بحران) و مفاهیم

مقدمه:

اندیشه و عملکرد آیه‌الله بروجردی به عنوان فقیهی که با تز و منش سیاسی خود، بیش از ربع قرن سکاندار جامعه پرتلاطم روزگار خود بود و با شیوه خاص خود توانست جامعه بحران‌زده آن روزگار را به نفع شریعت و اصلاحات مورد نظرش پیش‌ببرد ثمره این تفکر و بینش عمیق، رشد کمی و کیفی حوزه و جهان اسلام در تمام ابعاد بود به طوریکه اگر دوره‌ای که آیه‌الله بروجردی در آن می‌زیست، را نقطه عطف در تاریخ تشیع بدانیم سخنی به گزاف نگفته‌ایم، خصوصاً که خدمات فرهنگی و علمی و مذهبی وی توانست سکویی برای نقطه شروع انقلاب اسلامی باشد.

نظر به اهمیت بحث از شخصیت آیه‌الله بروجردی، در این پژوهش سعی شده است، جوانب مختلف اندیشه و زندگانی و عملکرد او مورد بحث و بررسی قرارگیرد، لذا در این فصل، ما با توجه به ویژگی بحرانی جامعه‌ای که ایشان در آن زندگی می‌کرد؛ با ترکیبی از مؤلفه‌های مهم نظریه بحران و تطبیق آن بر آیه‌الله بروجردی تلاش شده است که بحث را از حالت صرفاً انتزاعی خارج و به تدبیرهای وی نیز به طور خلاصه اشاره شود و در بخش دوم به مفاهیم مستعمل در تحقیق نیز اشاره شود.

۱-۱ چهارچوب نظری (نظریه بحران)

شرایط زمانه آیت‌الله بروجردی و روزگاری که او در آن می‌زیست، شاهد تندبادهایی بود که هر لحظه امکان آن را داشت، تا از یک طرف جنبش آزادیخواهی مشروطیت را که تازه از بطن این سرزمین سر بیرون آورده بود به نابودی بکشاند و از طرف دیگر نهال نوپای حوزه علمیه قم که در دل خفقان رضاخان‌ی روئیده بود به بوته فراموشی روانه سازد. تشمت و تشویش و واگرایی که در نهاد مرجعیت رخ داده بود، کفه ترازو را به نفع دربار در ایران رقم زد، بعلاوه ادامه روند نوسازی شبه مدرنیستی که از زمان رضاخان شروع شده بود و در زمان محمد رضا شاه جوان ادامه داشت، خطر بزرگ اضمحلال هویت ایرانی را گوشزد می‌کرد. یقیناً در آن دوران بحران‌زا اولین مرحله‌ای که باید طی می‌شد شناخت کانون بحران و مشاهده دقیق بی‌نظمی بود که در آن زمانه رخ می‌داد تا به یک نظریه میانی در این زمینه منجر شود. بدون شک نظریات سیاسی به مروریدی می‌مانند که بدون عامل محرک به وجود نمی‌آیند. اکثر نظریات سیاسی برای این نوشته شده‌اند که به بعضی از مشکلات واقعی و مبهم پردازند. این مسائل، توجه نظریه‌پرداز را می‌طلبند آنها به صرف تحقیق بسنده نمی‌کنند و نظریه‌پردازی را موجب می‌شوند تا به اشکال متعدد ظاهر شوند، گاهی بحران‌ها ممکن است بسیار محدود و یا ناپیدا باشد و به سادگی برای دست‌اندرکاران در نظام سیاسی قابل لمس نباشد و لذا هدف نظریات سیاسی نهایتاً فهم و توضیح نظم صحیح در جامعه است اما این هدف از مشاهده خرابی و بی‌نظمی آغاز می‌شود.^۱

آیه‌الله بروجردی از زمانیکه در نجف می‌زیست این بی‌نظمی را ملاحظه کرده بود و شاید دوری از وطن و نبودن در کانون بحران او را به این اندیشه کشانده بود که راهی جز سرنگونی رژیم رضاخان وجود ندارد^۲ ولی وقتی که در متن حوادث و بحران‌های زمانه قرار می‌گیرد راهی

۱- توماس اسپریگنز، فهم نظریه‌های سیاسی، مترجم فرهنگ رجایی، چاپ دوم، تهران: مؤسسه انتشارات آگاه، ۱۳۷۰، ص ۴۹.

۲- مصاحبه اختصاصی با سید محمدرضا بروجردی (نوه آیت‌الله بروجردی)، در تاریخ ۱۳۸۳/۸/۵.

محتاطانه را در پیش می‌گیرد و از ایده آرمانی و رادیکالی خود دست برمی‌دارد، اما دغدغه‌های روزگار او را رها نمی‌کند:

«زیرا که تنها ذهن یک آدم بسیار عجیب می‌تواند پس از مشاهده بی‌نظمی آرام بگیرد، در چنین حالتی قلب و ذهن انسان سالم او را به مطالعه بیشتر وا می‌دارد. هیجاناتی که نظریه پرداز را در آغاز به تحقیق واداشته بود هنوز فعال هستند زیرا که در این مرحله هنوز راه حلی برای رفع بی‌نظمی به دست نیامده است. تنها مسئله اساسی شناسایی شده ولی راه آن پیدا نشده است. مشاهده صرف نادرستی هیچ راهنمای عملی ارائه نمی‌کند»^{۹۱}.

اولین سؤالی که نظریه پرداز در آغاز مرحله تشخیص با آن روبروست یکی از حساس‌ترین موضوعات نظریات سیاسی است:

و لذا یک نظریه پرداز سیاسی باید بتواند بعد از مشاهده بی‌نظمی و بحران جامعه، علت آن را کشف کند که آیا ریشه این مشکلات از جامعه نشئت می‌گیرد و بنابراین عام است و یا اینکه صرفاً تأثرات ذهنی و فردی اوست. پس از آن اگر به این نتیجه رسید که مشکل اجتماعی است باید مشخص کند که آیا مشکل محصول شرایطی است که انسان می‌تواند تغییر بدهد، - یعنی قراردادی است - یا اینکه علت آن پدیده‌های طبیعی است. و بنابراین که کدام یک از آن علل را انتخاب کند و نظریه سیاسی خود را بر آن استوار سازد.^{۹۲}

بعد از مشاهده بی‌نظمی در دورانی که آیه‌الله بروجردی در آن می‌زیست و سپس مرحله تشخیص درد، نوبت به مرحله نظم و خیال و بازسازی جامعه می‌رسد که در مشاهده بی‌نظمی به غیر از مشکل تشخیص علت، مسأله دیگری را نیز مطرح می‌کند. این مسئله موضوع نظم سیاسی را درست می‌کند و کوشش نظریه پرداز برای نشان دادن تصویر جامعه سیاسی نظم یافته در نقطه مقابل

۱- توماس اسپریگنز، پیشین، ص ۹۱.

۲- همان، ص ۹۴.